

ՆԻՒԹԵՐ ՀԱՅ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԱՏԱՆԱՅԻ ԵՂԵՌՆԵ

ՏԵՇԵԿԱԳԻՐ ՑԱՆՈԲ ՊՈՂՈՒԿԵԱՆԵՐ

(ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆ ԷՏԻՐՆԵԻ)

Ֆանիա ոց ՓԻՆԱԱԼԻՆԻ յառաջարանեկ

Արդարութիւնը կը բարձրագնէ ազգերը,
եւ մեղքն ու ոճիրը և կործանեն զայնու-
ՄԱՐԴՈՄՈՆ

Հ Ա Յ Ա Գ Ո Ւ Յ
ԸՆԿՈՎ ՍԱԼԴԻՍԽԵԱՆ

Ա. Պ Ա Լ Ի Ս

"ԿԻԼԻԿԻԱ ԳՐԱՏՈՒՆ

Թիւ 37, Գալաթիստան փողոց, Թիւա

1919

Դիմ՝ 12^ւ. դրչ. Բուրի ծախտով՝ 15 դրչ.

Ե
Ա

ԱՏԱՆԱՅԻ ԵՂԵՂԵՆ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՅԱՆՈՔ ՊԱՎՈՒՆԵԱՆԻ

(ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆ ԷՖԻՐՆԵԻ)

Ֆրանսիա ՏՊ Փրեսսունի յառաջարանով

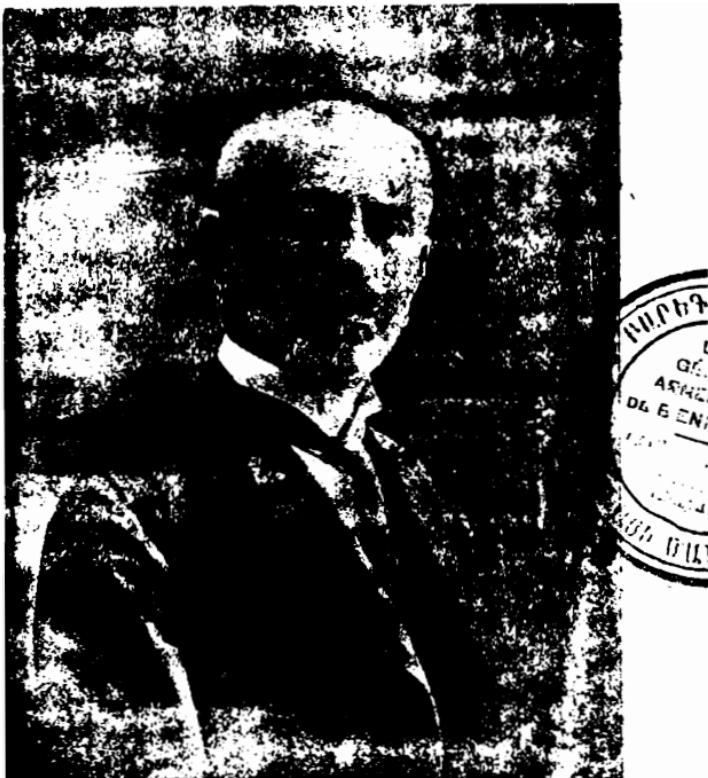
Հ ա յ ա ց ո ւ ց
Օ Ս Կ Ո Ւ Ս Ա Ռ Ջ Ի Շ Ե Ս Ա Ն

Կ. Պ Լ Ի Ս

ՏՊԱԳՐ. ՀԿ.-ԱՐՁԱԳԱՆԳԻ

1919

(Գլուխ Զարգարեածի)

ՅԱԿՈՐ ՊԱՊԻԿԵԱՆ

(1856 - 1909)

Հայր,
Իսրայելի կորող յաւերժական,
այս Մատեանը թու անմեռ յի-
շատակիդ կը նույն զբկ
պաշտող որդիդ.

ՏԱԿՈՐ ԹՌՉԱԽԻՆԱՑ

ՅԱԿՈԲ ՊԱՌԻԿԵԱՆ

1909ի գարնան էր, երբ Մոնկոլեան սեւ քարը կարմիր էր ներկեր Կիլիկիոյ ամբողջ դաշտը եւ վերածեր էր զայն համատարած գերեզմանի մը . Սիհուն եւ ձիհուն հայ արիւնի հեղեղներ էին ընդուներ: Ու Երիտասարդ-Քուրքերը, յայտնի թէ ծածուկ, դիւնենգ ժպիտով, ձեռքերնին սիեր էին՝ գերազոյն պարք մը կատարած ըլլալու բորենավայել լրբութեամբ, թննելով այսպէս՝ Քաղաղակարութեան ալ, իրենց պատաճ Ալլահին ալ երեսին: Հին թէ նոր բուրք մայնութեան արդիւննն է եղեր այդ, որ չէ ուզած երեք ըմբոնել թէ այս երկրին երեկուան եւ վաղուան տերերն ալ կրնային իրաւունք ունենալ ապրելու:

Կը հասնին սակայն սրափումի օրերը, պէտք էր մոխի՞ր ցանել Մեծ Եղեռնին վրայ, դիարալը կատարել խաչուած Արդարութեան: Օսմ. Երեսփ. Ժողովի բուրք մեծամասնութիւնը, սրառուչ համերաշխութեամբ մը պատօն կուտար իր խսկ անդամակիցներէն «սուկանցիացած» Հայու մը՝ անոր բերելիք նպաստաւոր տեղեկագրութեան մը կանխահոգ մտածումով: Այսպէս կ'ենթադրեին զեր Հայերն ալ, որ աղաղակ բարձեր էին այդ ընտրութիւնը բեկանելու համար:

Եւ ահա՝ Պապիկեան Պոլսկն կը մեկնէր անօտուկ՝ բախիծը կուրծին մեջ: Կը հասնի աղետին վայրը, կը տեսնի գործուած Ոճիրը. եւ, անոր դեմ աղաղակոյ ընդգումն է որ կը փրփրի իր մեջ: Առոր ապացոյցն են

նաեւ, տեղեկագրեն զայ, բնագրին ետեւը կցուած այն ժամի մը հետազիւները, ոռոնցմով անիկա ի զուր կ'ոգեկոյէ ուսացած Արդարութիւնը:

Վերադարձաւ Պապիկեան՝ բովանդակ Հայութեան խոռվիք կրելով յ ը մեջ, եւ, իր Խնուրեանց արդիւնքը կազմոյ այս սարսայի տեղեկագրիք հազիւ քէ կ'աւարտէ՛ սեւ ձեռներ կուզան խորհրդաւու մահով մը վերջ դնել իր կեանիքին:

Մեռա՛ Պապիկեան, բայց իր ամունք առ յաւես պիտի մնայ հայ անման Հերոսներու պանրեննին մեջ:

* *

Պապիկեան ծնած է Էտիրնեի մեջ՝ 1856 Փետր. 23ին: Աւարտած էր տեղույն ազգ, եւ Թրամ. վարժարաններու ընթացքը՝ 1877ին սկսեալ Երկու տարի Պոսնիայի մեջ վարած է Թուրքիոյ Արտաքին Գործոց Տեսչուրեան օգնակունի պատօնութիւնը: Յետոյ Երկու տարիի շափ այ մնացած է իր ծննդավայրին Աւելսր. Դատարանի հարտուղարքարեան պատօնութիւն մեջ. 1881ին իրաւագիտուրեան հետեւյով՝ Երկու տարիի շափ դարձեալ Էտիրնեի մեջ պատօնավարած է իր Վերաբննիշ Աւեանի անդամ: 1891ին Պարոյ մեջ սկսած է գործելու իր փաստաբան, եւ 1902ին կրկին պատօնով Էտիրնե դառնալէ վերջ, 1905ին կ'ընտրուի Երևանիսխան օսմ. առաջին խորհրդարաննին որուն մեջ Սամ. Ասհմանագրուրեան Քննիչ Ասմանաժողովին անդամ կ'անուանուի: Կ'անդամակցէր Իրքիհասք կուսակցուրեան, սակայն Երբէկ չէ դադրած իրեւ Հայ գործելէ: Առանայի Եղեռնի մասին Ս: Եսփ. Ժողովին համար իր պատրաստած այս տեղեկագրին իրեւ հառացում՝ Ժեօն-Թիւրքերու կողմէ բունաւորուելով կը մոռնի: 1909 Յուլիս 20ին: Պապիկեան կանխաւ այրիացած ըլլալով կը բայու ։ աղջիկ եւ 2 մանչ զաւակներ:

Իր փեսաներն են Ֆիլիպեի մէջ յայտնի Ավանառական՝
Թուրքն Աստարանեան, Պոլսեցի առեւտրականներէն՝ Վա-
նան Տէր-Յակոբեան եւ վանառական-դերձակ՝ Յակոբ
Քոչունեան: Իր մանչ զաւակներէն մին կը գտնուի: Ամե-
րիկա, իսկ միւսը իբրև Ապահնեսի սպայ կը ծառայէ
քսմ. բանակին մէջ:

Ահա տիպար մարդ մը, եւ ընտանիքի տիպար հայրմը:

ԷՐԱԿՈԲ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Բերա, 1 Փետր. 1919

ՊԱՊԻԿԵԱՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Պիտի յի կրկնելու այսօր այն խորհրդածութիւնները՝ որոնց մասին խիստ յանախ գրած են, մատևանից ընկերով այն տեղը՝ ուր պէտք էր դնել Հայկական Հարցը հաշտութեան¹ դաշնագրին մէջ։ Չիկայ ուղրամիտ մարդ մը որ անզիւանայ թէ անիկա անյեւտաձգելի հրաբորուս խնդիր մըն է։ Եւրոպա պարզապէս վիտանաւոր բան մը լրած պիտի ըշքար՝ կարա ժամանակէն արիւնայի հաջուկարդարութիւն մը պատրաստելով։

Ներին զաւառներկ հասած զուրերը հետզինետ կը դառնան աւելի վրդովիչ։ Յայտնապէս կ'երեւի որ Քիւրտերը մը աղրած են վերանորոգելու իրենց բան աւրուայ շահատակութիւնները։ Աշխատաւոր ժողովրդի՝ Հայերու մնանասնութիւններ կ'ապրի անսուլութեան մէջ, մշտական հարաւածին տակ։ Պողոս մէջ բուրք իշխանութիւնները ո՛չ ժամանակը, ո՛չ ոյժը եւ ոչ թերեւս հաստատ կամքը ունին Քիւրտիսիանի աւազակ ցեղերուն հարկադրելու՝ հանրային կարգապահութեան եւ իսաղաղութեան յարգանքը։

Այս իրողութիւնները պէտք է կ'կննել, պէտք է անդադար յայտարարել որպէսզի անոնի ծանօթացուին հանրութեան կողմէ. որպէսզի անոնի անոր մօժին մէջ հրեղեն տառերով յանդակութին եւ անոր տան անհրաժեշտ եղանական հանրապետութիւնները։ Եւրոպա զուր տեղ կ'անցընէ զործնական նիւթակայացութեան եւ բարոյական բուլութեան մը երեւոյրը։ Անիկա պիտի յիկրեար ականատեսը ըլլալ դեպքերու կրկնութեան մը, — նոյն իսկ ամենապիոր ասինանով — Հայկական Հարածանիններուն, առաջ ցնցուելու այն դիմումներու հարու-

¹ Ազգացեալ Փրէսունսէ գ'ակնաբէտ պալքասնեան պատերազմի հաշտութեան։

ծեն՝ որոնց հետեւանմաները անհայուելի պիտի շղային։ Եթէ կ'ուզուի որ ներկայ առաջադրուած հաշտութիւնը տեւական կեանք ունենայ, միակ անվրկու մնջոց կայ, այն է՝ Թուրքիան վերածել իր ապական Կայսրութեան, առով բոյ յի տալու համար որ ճակատագրուէն յիշոյ նոր տագնապի մը մեջ՝ որ պիտի վասնգեր անոր ամբողութիւնը, նոյն իսկ իր ասիական տացուածմաները։ Ոչ ո՞վ իրաւոնելի ունի ուրանալու այն ճշնարիտ վասնգը՝ որ կը ծանրանյ Հայաստանի եւ հետեւարաց բոյոր բարբակիւր այխարհի վրայ։ Եթէ պիտի ըզար նոր ապացոյցներու, բաւական է առևս անկեղծ մարդոց ուշադրութիւնը հրաւիրել իրապիս շախուսիչ փաստաբուի մը վրայ։

Կ'ուզեն ակնարկել օսմ. երեսփոխան Յակոբ Պապիկեանի տեղեկագրին՝ ի հասն 1909 Ապրիլի Առանձին կոռուպտուածներուն։ Այս տեղեկագրին զոյտութիւնը յայտնի էր, զիսկեն որ զուր երած էր քէ տարարադր Պապիկեան լիւստերը ուսումնասիրած և զրի առած բրարու եւ էր եղանակացութիւններէն մեկ յանին հանդային ուշադրութեան յանձնելու իր անխոնիտենութեանը համար՝ իր կեանցը վրայ տուած էր։ Դադսին մենացած էր նոյն հայ քայլիրը, մենցիւն էր բար պաշտօնակցին՝ Եռամազ պէտի տեղեկագիւրը կ'անյայտանար Զրադանի պարսի հրդեհին մեջ։ Ներկայ պահուն ասրզուած է գաղտնիիր։ Պապիկեանի տեղեկագրին սեւագրութիւն ձեռնոր անցած է Հայերուն՝ որ զայն տպագրել տարով գաղտնահունն ցրուած էն, ուրիշ օրինակ մը ձեռնոր ինկած է Թարմիկի բղրակիին՝ որ անոր մասին մերլուծում հրաւարակած է զեղարձակ մեկրեւունուն։ Նպատակ չունին անկեց հատակուուներ հրամցնելու կը բաւէ որ ըստմ քէ այդ տեղեկագիւր կը լուսաբանէ կարգ մը աշխատու կետեր։ Առանձին շարդերը առենաւեծ չափով ցոյց կուտան Կառավարութեան ուղղակի պատասխանատուութիւնը։ Այդ Կառավարութիւնը իր ընորհը բնորնած էր Խրբիհատ եւ Թէրաք-

Էրեկն : Երիտասարդ-Թուրքերը, յեղափոխութիւն հանցեա
Հայերու մեղքած բարի տրամադրութիւն եւ տարած եռան-
դուն մասնակցութեան հակառակ, այս ոդրաշի զործի ըն-
թացին։ Հայ տարաբաղդ ցեղին ի նպաստ զործելու եւ կա-
ռավարութեան վրայ ծանրացող պաշտպանելու տարրական
պարտականութեան մէջ բացարձակ անհարողութիւն մը ցոյց
տուած են : Անկէ վերջ անոնի ամեն ինչ լիին՝ խեղիելու
համար զուերու զանգատները եւ ապահովելու համար ան-
պաշիծ մնալլ յանցաւաց պաշտօնեութեաս :

Նմանօրինակ իրադրութիւններ դժնէ դոյս մը կը սփռեն
Հայկական Հարցին վրայ : Ապացուցուած է որ, Օսմ.
կառավարութիւնը, բղայ այն Ապշեց Համիտի զործակալ-
ներուն՝ բն յեղափոխութիւններ կեղծողներու ձեռք, ի վիճա-
կի չե յանի մը միլիոն Հայերուն հրաշխաւորելու ամենա-
քնական — կեսնի, ազատութեան և ինչի — իւառունի-
ներ՝ զոր ամեն բնիկերութիւն կը ցանայ առանովն : Դր-
դուարութիւնը ուրեմն պարզ է. այն որ Եւրոպա . Հայոց ի
նպաստ փոխանորդ կը կանգնի այս դաշնագրին մէջ՝ որ նոր
Թուրքիոյ ղիւթը պիտի բնորոշէ՝ ստեղծելով առանձնայատուկ
պարմաններ . այսինքն — փորձառութիւնն է որ զայն կը
թերայրէ — Եւրոպայէ բնորուած կառավարի մը, իրուն
հակալցուած և. իր հաւանութենիկ դուրս անհամարտեի :
Եւրոպա, կամ պիտի է հրաժարի իր պարտականութեան
այս հական բաժիննեն եւ առաջուց պիտի համակարգի դի-
տելու ննջուած Հայաստանը, մարդկային ազգի վրայուած
խիլճը. կամ այն է որ պիտի ընդունի այս գոհերը իրենց
դանիիններուն ձեռքին ազատող օսար միջամտութեան մը
հետ ազատ ապարեկ մը տալ բոլոր ցանկութիւններուն
եւ հակամարտութիւններուն՝ Ապահով Թուրքիայի բաժան-
մամբ :

Այսարիի բոլոր ճարտարութիւնները եւ հնարամու-
թիւնները այդ մասին բան մը պիտի չի կրայի լինել :

Հաշուրիսն մողովի օրակարգին վերցնելու Հայկական Հարցին խորազնին բնութիւնը, պիտի նշանակեր ձախողանեցրու ամենին անոնցին զործելու: Որ և ի պատճառարանութեամբ հրաժարուի՞՝ Հայաստանի ընծայելու միակ դրութիւնը. որուն անվրէպութիւնը նմանօրինակ պարագայի մը մեջ փորձառութիւնն ապացուցած է Կրանանի կամ Սամոսի տեսակ մը ընդլայնուած ծրագրով, պիտի նշանակեր ոչ քե ստեղծել իրաց վիճակ մը, որ ամբողջ ժողովուրդի մը չաշուրանեցրուն զնով պիտի արձեր որ բզար, աղ շրտապկի՝ արհենի եւ արցունիի յաճախանի է մը եօֆ բախումր Ասիայի եւ Եւրոպայի, այսինքն Իսլամութեան եւ ինչ որ կրի կոչեն: Քրիստոնեութեան միջեւ: Այս վերջին տարիներու ընթացքին մենք հարկադրուեցանք արձանագրելու բազմարի ողբայի սնանկութիւնները արեւմտեան դիւնագիտութեան. այս կարգի նոր սնանկութեան մը հեռապատկերին մասին ո՞րքան աղ միշ համոզուած բզան, կը խոսփանիմ որ դուքս է ինձ՝ անոր կարելիութեանը վրայ հաւասք ընծայել:

ՖՐԱՆՍԻՍ ՏԸ ՓՐԵՄԱՆԴ

Բարիք, 25 Ապրիլ 1913

ԱՍՏԱՅԻ ԵՂԵՌՈՅ

Յ Ե Վ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

ԷՏԻՐՆԵՒ ԵՐԵՄՈԽՈԽԱՆ ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՊԻԿԵ ԱՆԻ

«Արդարութիւնը կը բարձրացնէ
ազգերը. և մեղմ ու ոճիր կը
կործանեն զայն»:

ԱՊՂՈՄՈՆ

Թողած րլլալով՝ Պոլիսը 12 Մայիսին, մհնք, Ֆայիդ պէյ (Պետական Խորհրդոյ Նախադատ Առևտանի նախագահ) և Յարութիւն էֆ. Մոստիչեան (Մանասթըրի վիլայէթին Դատականն Քննիչ)՝ պատուիրակներ Բ. Դրան. երեսփոխան Եւսուփ Քէմալ պէյ և ես՝ պատգամաւորներ Օսմ. Խարչրդարանի, 16ին հասանք Առանա, այդ քաղաքին և իր շրջականերու մէջ տեղի ունեցած արիւնալի պատահարներուն, — որոնք արտօնեցուցած են բոլոր օսմանցինները — պատճառները և նկարագիրը ճշտելու և ճշմարտութիւնը ճանչզնելու պաշտօնով։

Մեկնելու ատեն կը մտածէի որ այս ցաւալի եղելութիւններու վերաբերեալ լուրերը շատ չափազանցուած էին, և խիստ կը փափագէի չոր այնպէս ըլլար, վասնզի հին վարչութեան օրով, առանց ոչ մէկ պատճառի, հարիւր հաղարաւոր անմեղ Հայերու արիւնք դեռ չէր չորցած, և այս խեղճ զոհերու անմեղութիւնն ալ վերջապէս երեւան ելած ըլլալով, մեր միւսլիման

հայրենակիցները — մէջն ըլլալով կրօնաւորները եւ հասարակ ժողովուրդը, — անոնց հողակոյտը այցելած էին, որպէս զի ատով Հայերուն վիշտը կարենան միսիթարել և մանաւանդ չնջել ամօթալի մէկ էջը քաղաքակրթութեան պատմութեան :

Այսպէս, բնականաբար ոչ ոք կը փափագէր դարձեալ կրկնուած տեսնել, ի՞նչ չափով որ ըլլայ, նորդէպքեր՝ որոնք անցեսլ ողբերգութիւնները յիշեցնէին :

Սակայն, բարէ՛, ստիպուած եմ հրապարակաւ յայտարարելու որ իմ անձնական հաստատումներս զիս բոլորովին յուսախար ըրին :

Թող ըսեն ի՞նչ որ կ'ուղին : Ամէն ոք իր սեփական կարծիքը ունի : Բայ իս, նմանօրինակ դէպքերու կըրկնութիւնը անվլէպօրէն արգիլելու միակ միջոցն է՝ ճշշմարտութիւնը ծանօթացնել այնպէս՝ ինչպէս որ է, առանց ամենափոքր վերատահութեան : Եթէ՛, ընդհակուռակը, ջանք տարուի այս դէպքերու մեծութիւնը նըւազեցնել, եթէ ուզուի պատասխանատուութեան բաժին մը վերագրել զոհերուն, ատիկա՝ իմ կարծիքով պիտի նշանակեր՝ բաց ճամրայ մը ձգել միեւնոյն դէպքերու կրկնութեան,

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ կ'ուղեմ յստակօրէն և անկեղծութեամբ ոչ ոքի դէմ ինայիլով Զեզ ծանօթացնել արգիւնքը իմ քննութիւններուս և հաստատումներուս :

Տասնըսորս աւարեկանէս սկսեսլ կեանքիս մնած մտար անցուցած եմ քաղաքական խոռովութիւններէ՛ փոթորկուած միջավայրերու մէջ : Պուլկարական ապստամբութեան միջոցին Սօֆիա կը գանուէի . թուրքեռուս պառերազմի ատեն Պունիա էի՛ կատարեալ քաղաքային պառերազմի մէջ : Կ. Պոլսոյ և Քըրք-Քիլիսէի ջարդերուն ականատես վկան եղած եմ : Սակայն երբէք չեմ տեսած և ոչ իսկ կրցած եմ երեակայել սարսափներ՝

որոնք Ատանայինին հետ բաղդատուէին : Այս նահանգին ջարդերը շատ ու շատ գլած անցած են այն բոլոր՝ ինչ որ Համիտեան վարչութիւնը այս տեսակին մէջ կազմակերպած է և ինչ որ իր բնութեամբ պիտի մընայ յաւիտենական ամօթ մը Օսմ. Պատմութեան :

Համիտեան ջարդերու մէծ մասը, այսպէս ըսուած, ունէին աւեսակ մը կանոնաւոր կազմակերպութիւն . կը խնայուէր աղայոց, կիներուն, հիւանդներուն, և կողոպուաթի, հրդեհումի և քանդումներու մասին տեսակ մը սեղմում կը գնէին : Ատանայի մէջ ողջ ողջ այրած են կիւանդները և վիրաւորները : Գիւղերու և շրջակայի ագարակներուն, Միախիսի և Համիտիէի գազաներուն՝ ինչպէս նուև Հասան Պէլիի (Պաղչէի գազա) մէջ, իրեւ հարստութիւն և կալուած այրես ոչինչ կը մնայ . կիներէն և հինգ վեց տարեկան աղաքներէն շատեր վիրաւորուած են . անոնք մինչեւ իսկ առարկայ եղած են ամենագժամութիւնը վարմունքներու : Թարսուսի մէջ լսեցի վաթսունը անցուկ երկու խեղճ պառաւներու գանգատները . անոնք կ'ողբային որ չէր յարգուած նոյնինքն խալամական օրէնքը՝ որ կեանքը կը ճանչնայ իրը Աստուծոյ սլարդեւը, և կիներու պատիւը՝ փատիշակինը, այն է աստիճան՝ որ մարդ բլլարուս համար սարսափ կը զգայի :

Մեր առջեւ բերին 8-12 տարեկան բանաբարուած 4 աղջնակներ, զանոնք, ի ներկայութեան էսաա Ռէռուֆ պէյի (կառավարիչ Մերսինի) և ուրիշ պաշտօնատարներու՝ տարինք իսլամ դայեակի մը մօտ : Տեղեկագիրը ըստ պատշաճի խմբագրուելով պահուած է տեղական իշխանութեանց մօտ : Եզերերգութեան բալոր ընդարձակութեանը և բոլոր զազրելի բարբարոսութեանը մասին գաղափար մը կազմելու համար կը բաւէր տեսնել անթիւ վիրաւորեալները, մանաւանդ խեղճ

փոքրիկները՝ ապաստանած Mme. Doughty Wylieի (կին անդլ. հիւպատոսին) հաստատած հիւանդանոցին մէջ. այս ազնիւ կինը, առաւօտէն մինչեւ իրիկուն, հիւանդապահուհիի մը պէս զանոնք կը խնամէր, ամէն գովեստէ վեր յարգանքով մը և արիութիւնով մը :

Ֆրանսացի և գերման քոյրերն ալ անսնցմէ կը խընամէին անջատօրէն :

Դերման հիւանդանոցի քոյր մը դէպքերու պատմութիւնները լինելու ժամանակ, եկաւ վայրկեան մը՝ սւր անկարող եղաւ զայն շարունակել յետոյ, իր յուղումը անցնելէ վերջ, մեղի բատ որ Արգարեան վարժարանին մէջ տեղաւորուած շարժելու անկարող 150 վիրաւորեաներ՝ չէնքին հրդեհումին տակն ողջ ողջ այրուած էին : Ատիկա ամենէն կոկծալի մանրամասնութիւններէն մէկն է :

Շատ մարդիկ ևս մահը գտած են բոցերուն մէջ :

Աակայն սրտինեաւը անկարելի է ամէն ինչ գրել, պիտի գոհանամ թուելով տակաւին 17 անձերու պարագան, —որոնց երկուքը ամենիկեան միսիոնար և մէկը՝ բողոքական հովիւ, — անզէն, անպաշտպան և ոչ մէկ բանէ գանդատող, զորս այրած են Օսմանիէի հայ եկեղեցին մէջ՝ եկեղեցական պաշտամունքի ժամանակ :

Համիտի վարչութեան օրով՝ կիներու և տղայոց կը խնայէին և չէին յարձակեր ուրիշ ազգութեանց քրիստոնեաներուն, նայնիսկ Հայ-Կաթոլիկներուն և Հայ-Բողոքականներուն : Մինչդեռ Ատանայի քրիստոնեաներուն միջեւ ոչ մէկ խարսխթիւն դրած են : Սուրբիացիները (Սուրբիանի-Քատիմ) և Սուրբիացի կաթոլիկները (Սուրբիանի-Քաթոլիք), որ ըստ լեզուի և հանգամանքի հայերէն ոչինչ ունին, — վասնվի արարերէն կը խօսին—ունեցած են, առաջինները՝ 400 զոհ և երկրորդները 85. Քաղղէացիները (Քիլտանի) ունեցած են 200. իսկ

Յոյները՝ հարիւրեակ մը Ատանայի քաղաքին և նոյնքան ալ նահանգին մէջ։ Գալով Բողոքական-Հայերուն՝ անոնք ունեցած էն 655 անձ սպաննուած, և Հայ-Կաթոլիկները՝ 200։

Ընդհանրապէս հաստատուած է որ ջարդերու վաղորդայնին միայն յանձնարարուած է Յոյները հանգիստ ձգել։ Ո՞չ մէկ տեղ քրիստոնեայ տարր մը չէ յարգուած, ինչ որ ալ եղած ըլլայ։

Ատենազրութիւնով մը հաստատուած է որ, Երգինի (Ճէպէլի Պէրէքէթի սանձագին գլխաւոր քաղաք) մէջ երբ բանտը պարզուեցաւ, բանտարկեալներուն մէջ գանուող երկու Յոյներ սպաննուած են՝ նոյն իսկ աեզական իշխանութեանց ներկայութեանը։

Բոլոր այս փաստերը լայնօրէն կ'ապացուցանեն որ, Ատանայի ջարդերը՝ միմիայն Հայերու հանդէղ սարքուած շտրժումի մը նկարագիրը չունին, այլ շարժման մը քրիստոնեաներուն և ընդհանրապէս Սահմանադրութեան դէմ։

Բաց աստի, նախկին ջարդերու ընթացքին, կողուպուտը, և մանաւանդ տուներու և ինչքերու աւերումը, երբէք չեն ունեցած այնքան մոլիգնութիւն, և ո՞չ իսկ տեղի ունեցած են այնքան լայն աստիճանի մը վրայ՝ որքան հիմակուանը։

Մէկ բառով, բոլոր այս սարսափները կ'առկացուցանեն թէ կատաղի խելագարութեան մը ուրականը անցած էր այս գաւառին վրայէն։ Այս վայրագութեանց արդիւնքը այն աստիճանի է որ, աւով թաթօխուած հոգին կը քանդուի և դատելու կարողութիւնը կը կորսընցնէ։

Ա.

Զոհերու թիւը եւ նիւթական վճասներու
կարեւորութիւնը

Զոհերու թիւի մասին հաստատած եմ որ կայ ահ-
ռելի տարրերու թիւն մը պաշտօնական թիւերուն և ու-
թիչներու կատարած հաշիւին միջև։ Հայերը և ուստի
թիւերու թղթակիցները համաձայն են ընդունելու
թիւ մը՝ որ կր յածի 25 և 30 հազարի մէջ։ Գալով կա-
ռավարութեան, նախ պաշտօնագէս ցոյց առւաւ իրք
1500 ոչ-իալամ և 1900 իալամ, իսկ այժմ՝ նոր քննու-
թիւններէ վերջ, անիկա կ'ընդունի 6000ի համագու-
մար թիւը։

Կառավարութեան թիւերը հիմնուած են քաղա-
քային լշխանութեան առմարներուն և կարգ մը վայ-
րերու մուխթարներուն և կրօնականներու առւած
ցուցակներուն վրայ։ Հարկ չի կայ ըսկելու որ քաղաքա-
յին լշխանութեան առմարները չեն կրնար նիրկայանայ
իրեւ հաւաա ընծայուելիք աղբերներ, և խիսո բա-
ցայայտ է որ Ասանայի լշխանութիւնները ամէն տե-
սակ միջոցներու դիմոցին՝ քրիստոնեայ զոհերու իրա-
կան թիւը պահելու համար։ Ատկէ զատ բազմաթիւ
վայրերու մէջ, նոյն լնքն քահանաները և մուխթար-
ները կը գանուին սպաննուածներուն մէջ։ Օրինակի
համար, Համբարէի մէջ 7 հոգի յաջողած են պահուելու
տեղ մը գտնել, 8 հոգի ալ ապաստան փնտուած են M.
Sabatier կոչուած քրանսացիի մը գործարանին մէջ, և
բոլոր մնացեալը, — հաշուուած 2000 հոգի՝ օսար թըղ-
թակիցներէ, — ջարդուած են, մէջը ըլլալով քահա-
նան և մուխթարը։

Պէտք է նկատի ունենալ որ՝ այդ եղանակին գոր-
ծաւորներու ահազին թիւ մը կկած էր այս գաղային